

हृष्टिए का खमाज और हिंदी मराठी साहित्य

संपादक

डॉ. सतीश यादव

डॉ. रणजीत जाधव

डॉ. संतोष कुलकर्णी

प्रा. अमोल इंगळे

आदिवासी लोकगीतातील स्त्री जाणीवा

डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी

मराठी विभाग

शिक्षण महर्षी जानदेव मोहंकर महाविद्यालय कळंब जि. उस्मानाबाद

ई-मेल - deepaks2021@gmail.com

मो. 9420958699

प्रास्ताविक :

आदिवासी साहित्याचा एक स्वतंत्र प्रवाह म्हणून साहित्यातून सगोर येताना दिसत आहे. त्याचा एक परिपाक म्हणून साहित्यसंमेलने भरत आहेत. पदवी-पदव्युत्तर, चर्चा-परिसंवाद, सभा तसेच नवसाहित्य म्हणून नव्या जाणीवमूल या साहित्यांना त्याची अस्मिता प्राप्त होत आहे. १९७९ पहिले आदिवासी साहित्य संमेलन मद्रावती जि. चंद्रपूर येथे संपन्न झाले. एक दिशा व्यासपीठ व साहित्याला प्रोत्साहन देण्याचे काम डॉ. विनायक तुमराम यांनी केले. त्याचबरोबर नजुबाई भावीत, केशव मेश्राम, भुजंग मेश्राम, वाहरू सोनवणे, बिरसा मुंडा, कुंडलिक केदार, चामुलाल राठवा, डॉ. तुकाराम रांगटे, रामराजे अत्राम आदिनी साहित्याचा प्रसार व प्रचारासाठी अत्यंत महत्त्वाचे कार्य केले. भारतात आदिवासींची संख्या लक्षणीय असून महाराष्ट्रात जवळपास ३५ लक्ष एवढी आहे. यात धरल, गडचिरोली, पावरा, गोड, कातकरी, बारली, उकर, पारधी, आंध, कोळी, कोंक, मावचा, कोलास, माडीया इ. प्रमुख जमाती आढळतात. आदिवासी साहित्य आज काळात २० भाषांमध्ये उपलब्ध आहे. हे एक वेगळेपण आपणास दिसते.

आदि + वासी = मूळनिवासी

महाराष्ट्रात एकूण ३५ जिल्हापैकी जवळपास २२ जिल्ह्यांमध्ये आदिवासी जाती व जमाती आढळतात. नंदुरबार, धुळे, जळगाव, नाशिक, औरंगाबाद, बुलढाणा, अकोला, अमरावती, भंडारा, नागापूर, यवतमाळ, चंद्रपूर, गडचिरोली, ठाणे, रायगड, अहमदनगर व नांदेड.

निर्मितीच्या प्रेरणा : स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात सामाजिक चळवळी झाल्या. छत्रपती शिवाजी महाराजा, महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी हक्क व कर्तव्याची जाणीव करून दिली. आदिवासी साहित्याला यातून प्रेरणा मिळाली. शिक्षणातून परिवर्तन होऊन आदिवासी समाज प्राचीन संस्कृती, समाजप्रबोधन, लोककथा, प्रथा, परंपरा यांचे जतन करत विविध क्षेत्रात आपले स्थान निश्चित करताना दिसत आहे. आदिवासी साहित्य प्रेरणांमध्ये साहित्यिकांनी विरझा मुंडा, म. ज्योतिराव फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे महत्त्वाचे आहेत.

शोधनिबंध संशोधन पद्धती :

प्रथम शोधनिबंधात प्रामुख्याने प्राथमिक व द्वितीय स्तरांचा प्रश्न काढून घ्यायला लागला आहे. याचा विश्लेषण करायला लागले. समाजशास्त्र, वस्तुनिष्ठ, ऐतिहासिक संशोधनपद्धतीचा वापर करता येतो. उदा. संस्कृतस्थळ, नियतकालिक, ग्रंथसंग्रह, शासकीय लेख व वैचारिक लेखांचा उपयोग करून शोधनिबंध लिखून देण्यात येतो.

संकल्पना, स्वरूप व व्याख्या :

जन्माने आदिवासी असलेल्या लोकांना आदिवासी संस्कृतीशी जड असलेले साहित्य निर्माण होऊ शकते. आदिवासींच्या

कार्ये या समाज उत्तर हिंदी - मराठी साहित्य

जीवनावर भाष्य करणारे इतरांनी लिहिलेले, तसेच आदिवासींच्या बोलीभाषेतील लोकसाहित्य होय.

- डॉ. सौ. शैलजा देवगावकर

- आदिवासी संस्कृती ज्या साहित्यात प्रतिबिंबित होते अशा लिखित व अलिखित साहित्याला आदिवासी साहित्य म्हणतात. यात गाणी, कथा, म्हणी, नृत्य, चित्रकला यांचा समावेश होतो.

- डॉ. सौ. लता छत्रे

- केवळ आदिवासींनीच लिहिलेले साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य नव्हे तर आदिवासींच्या सांस्कृतिक मूल्यांसकट त्यांचे सर्वांगिन हित जपणारे जे जे प्रतिभावान असतील त्या सर्वांनी लिहिलेले साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य होय.

- डॉ. विनायक तुमराम

- पशुपालक जगात, पशुपुजक जगात, पहाडी-जंगली जगात, प्राचीन गिरीजन म्हणजे आदिवासी व त्यांच्यावर आधारलेले साहित्य.

- डॉ. सुदाम जाधव

- आदिवासी संदर्भातील भौगोलिक, सामाजिक, वांशिक व धार्मिक प्रथकतेची जाणीव व्यक्त करणाऱ्या मराठी साहित्यास आदिवासी साहित्य म्हणतात.

- प्रमोद मुनघाटे

- एका विशिष्ट भूप्रदेशात राहणाऱ्या समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व समान सांस्कृतिक जीवन जगणाऱ्या स्थानिक गटाच्या समूहाला आदिवासी तर यांच्यावर आधारित साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य होय.

- गिलीन व गीलीन

- आदिवासी साहित्य हृदयातून झिरपते व हृदयापर्यंत पोहोचते, मानवी जीवन फुलवते, सजवते आणि सुंदर करते ते साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य होय.

- वाहरू सोनवणे

एकूणच आदिवासी साहित्य हे मूळ जनाचे प्रतिनिधीत्व असणारे साहित्य आहे. यामध्ये त्यांचे लोकजीवन हे आधारलेले दिसते. साहित्य, मौखिक परंपरेने जतन व संवर्धन केले जाते. निसर्ग, संस्कृती, इतिहास, समाज व नैतिक परंपरांचा परिचय या साहित्यातून त्यांच्या जातीजमातीनुसार वेगळेपणासह प्रकट होतात.

स्त्रियांच्या जीवनाची त्यांच्या लोकगीतातून अनेक भावना व्यक्त होतात. त्यांचे निसर्गाशी असलेले सान्ध्य अजरामर आहे. एके ठिकाणी असा उल्लेख -

वामणाच्या जन्माला जाशील, लिखून लिखून मरशील
मारवाडी होशील, तोलून तोलून मरशील
चमार होशील, तर नाड्या जोती करून मरशील
पर वारल्याच्या जन्माला जाशील तर जंगलाचा राजा होशील

असे गीतातून आले आहे.

परंपरागत लोकगीतांचा अविष्कार निसर्गातील स्वच्छंदपणा, मुक्तपणा, निर्झर व वाऱ्याप्रमाणे वाहणारे आहे. भारतीय समाज संस्कृतीत स्त्रीयांचे भावविश्व या साहित्यातून पर्यायाने लोकगीतातून अवतरते. या आदिवासी लोकगीतात स्त्रीजीवन वेगळ्या पद्धतीने साकारले आहे.

नारी मायेचे रूप ते अनंत

हौस नटण्याची तिला जन्मजात

आमची कन्या सुंदर, लक्ष्मी व दुर्गादेवीसारखी असून हुशार आहे. शिवाय ती दैनंदिन नित्यक्रमात व्यस्त असते. या संदर्भात तिची आई (कोलाम जमातीची) आपल्या मुलीच्या गुणाविषयी प्रशंसा करताना

आम्हे पिलां कांडकाद

लक्ष्मी आणि दुर्गादेवी लांग कांडकाद

आम्हे पिलां कांडकाद

हुशार ते हुशार गिनी ओटवोल

ओलींग कांडकाद

पूर्वी बघात आलेल्या मुलीचे लग्न वयोवृद्ध पुरुषाशी केले जायचे परंतु अशा वेळी धाडसाने आदिवासी तरुणी व्यक्तीस्वातंत्र्याला अनुसरून परंपरेला विरोध करते व वर निवडीविषयी धाडसाने आपल्या वडीलांना (माडीया जमातीची) उद्देशून म्हणते,

ओ मेरे प्यारे पिता, न ब्याहो मुझे बुदे से

मेरे लिए पोहल ला दो

खिलाएगा मुझे

पहनाएगा उनी चोला

या लोक गीतातून आपल्या वडीलासोबत आपल्या भावना व्यक्त करते. माझा विवाह म्हाताऱ्याशी करू नका, मॅढ्या पाळणारा पती बघा जो खाऊ घालेले व उनी कपडे घालायला देईल. तसेच प्रचलित भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये हुंडा पद्धती एखाद्या कर्करोगाप्रमाणे आहे. परंतु आदिवासी जाती जमातीमध्ये हुंडा पुरुषांना नाही तर वधुपित्यांना दिला जातो. शिवाय कर्तव्यगार पुरुषांना निवडीसाठी एखादे आव्हान दिले जाते. धान्य, पशु, विविध साहित्य दिल्याशिवाय तरुणांना मुलगी मिळत नाही. अगदी प्रेमविवाहात देखील ते दिले जाते. हे एक वेगळेपण आदिवासी जाती जमातीमध्ये आजही टिकून आहे.

जोडी जोडी इनदाद, वंजी वाल वाल दादी, वंजी वाल वाल

पुण्यम जोडी दुर्को दादी, वंजी वाल वाल दादी, वंजी वाल वाल

नवरदेवाला आधी धान टाक, आणि मग नवरीला ने. नवरी फुकट मिळत नसते, प्रत्येकवेळी कष्टाला महत्त्व कसे आहे हे जणु स्पष्ट करण्याचा उद्देश यामागे दिसतो.

समस्त स्त्रियांच्या भावभावनांचा अविष्कार, नातेसंबंधांना अनन्यसाधारण महत्त्व व परंपरेचा स्विकार (योग्य त्या) या बाबीला आदिवासी स्त्रियांच्या जीवनातही खूप महत्त्व आहे. जसे सासरी असताना दिवाळी सणासाठी माहेरची ओढ कशी असते यावर डांग जमातीची स्त्री मत व्यक्त करतांना एका लोकगीतातून -

दिवाळीचा थाट ना, आई पाटील वाटान

राया माहेरी जाऊ द्या ना राया हो

भाऊ संदेकाळी आला मजला न्यायला

बसा नी पाणी प्या ना, जाऊ दाना राया हो

एकूणच आदिवासी साहित्य हे मराठी साहित्यात खऱ्या अर्थाने संख्येच्या दृष्टीने कमी आहे. मात्र गुणवत्तेच्या बाबतीत निश्चितच अग्रंसर आहे.

अनेक आदिवासी जमातींमध्ये विविध सण समारंभ, लग्नप्रथा या वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. असाच भिल्ल या आदिवासी जमातीत नवरा नवरी हळद लावताना, नवरीची पाठवणी करताना विशिष्ट प्रकारची गाणी गायली जातात. त्यातून त्यांची थड्या

मस्करीही केली जाते. एकमेकांच्या भावभावना यामधून आविष्कृत होतात.

हायी हळद कुटणी, हळद कुठणी
हायी चाळीसगावानी, हळद जलगावनी हळद
हाक हाळदना सांड हाळदना सांड
जावू देवानी दारान देवानी दारान
कोणता भाऊ नवरदेव कोणता भाऊ नवरदेव

स्त्रियांच्या जीवनामध्ये मातृत्व हे महत्त्वाचे मानले जाते. वंशाला वारसदार हवा, शुरविरांची माता होण्याची अपेक्षा ती व्यक्त करते. अनेक संकट, गरीबी, दारिद्र्य असले तरीही आपल्या मुलाला झोपवताना कोरकू जमातीची स्त्री आयल्या अंगाईगीतातून

सोने का झुला झुलाया
आँख का दिया, हाथ का पलना
और गोदी की पालकी
झुला झुलाया

जंगल, वस्तीवर अधिवास असुनही काल्पनिक सोन्याच्या पाळण्यात झोपविले, डोळ्याचे दिवे लावले, हाताचा पाळण्या केला, कडेवरची पालखी केली, वाळा तू आता शांत झोप अशी ममत्व भावना यात आहे. आदिवासी साहित्य हे १९६० नंतर प्रवाहित झालेले महत्त्वपूर्ण साहित्य आहे. आज प्राथमिक ते विद्यापीठीय व संशोधनपर अभ्यासक्रमामध्ये मोठा वाव या साहित्याला मिळत आहे.

निष्कर्ष :

आदिवासी मूलतः निसर्गावर निस्सीम प्रेम करतात. स्वतःला त्याचाच घटक मानतात. हा गुण शहरी संस्कृतीतील लोकांनी निसर्गावर प्रेम करण्यासाठी विचारात घेण्यासारखा आहे.

आदिवासी जमातीत स्त्री-पुरुष समानता हे तत्त्व असून स्त्रियावर अत्याचार होत नाहीत. एक प्रकारे सामाजिक न्यायाची भूमिका यामध्ये दिसते.

आदिवासी समाजात कष्ट हे भांडवल मानले जाते. मूळ भारतीय वंशज असून डोंगर, दरीत वास्तव्यास आहेत. शहरी जीवन पद्धती, संस्कृती यापासून ते कोसो मैल दूर आजही ते आहेत.

शिक्षण परिवर्तनाचे माध्यम झाल्याने त्यांचे महत्त्व आदिवासी जमातीला पटले आहे. याचा परिणाम आदिवासी जमाती शिक्षणाच्या प्रवाहात येत आहेत व दर्जेदार साहित्य निर्मिती करत आहेत. खरेतर आदिवासी समाज आजही शासनाच्या योजनांपासून वंचित आहे. परिणामी त्यांचा विकास करणे हे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

- १) डॉ. सौ. शैलजा देवगावकर, आदिवासी साहित्य आणि संस्कृती (संपा.), आदिवासी मराठी साहित्य स्वरूप आणि समस्या, डॉ. प्रमोद मुनघाटे, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, २००७.
- २) लता छत्रे, नवभारत वर्ष, अंक ६-७, मार्च ते एप्रिल २००५, आदिवासी साहित्य संस्कृती वाई.
- ३) डॉ. विनायक तुमराम, आदिवासी साहित्य आणि परिवर्तन, सृजन त्रैमासिक जानेवारी ते मार्च २०१०, संपा. मा. मा. जाधव.
- ४) डॉ. सुदाम जाधव, आदिवासी साहित्य, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
